**ВІД ДРАБИНИ ТА НИТКИ ДО НЕБА:
СИМВОЛІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ШЛЯХУ
У ФРАГМЕНТІ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ**

doi: 10.12958/2227-2631-2021-2-44-38-52

Оксана Сімович,

*кандидат філологічних наук, старший науковий
співробітник відділу української мови*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-0889-4128>

У статті порушено проблему аналізу обрядових символів, які так чи так можуть вербалізуватися чи то у фольклорному тексті, чи то в діалектному мовленні. Вербальні символи рідко стають об'єктом вивчення, здебільшого їх аналізують у контексті обряду, а такі дослідження можуть бути джерельною базою і для мовознавчих студій. Подібні символи здебільшого трактують як речові й обрядові, проте символічність предмета в обряді зумовлює розвиток відповідного символічного значення у слові на його позначення. Відтак чимало обрядових символів стають вербальними. Підґрунтям розвитку символічного значення слугує обрядовий контекст.

Проаналізовано вербальні символи *нитка*, *лубочок*, *драбина*, що, як і *міст*, *хрест*, в українському національно-мовному просторі функціують із загальною семантикою 'зв'язок світів'. Конкретна мовно-обрядова ситуація сприяє розвитку символічних підзначень, що розвиваються в межах основного символічного значення архетипу. Аналізовані символи належать до архетипових, а тому засвідчені із цією самою семантикою в інших мовах. Саме тому мовний аналіз таких символів передбачає залучення не тільки фактів, засвідчених у словниках, текстах української мови, а й відомостей про символ в інших мовних культурах. Окрім цього, символ *нитка* проаналізовано як апотропейний, що, однак, засвідчено вербально як символ відмежування «свого» світу від «чужого».

Ключові слова: архетип, вербальний символ, контекст, семантика символу, символічне значення.

This article «From Ladder and Thread to Heaven: The Symbolic Meaning of the Path in a Fragment of the Linguistic World Image» explores the problem of the analysis of folk customs. These customs could be verbalized both in folk texts and in dialects. The specifics of this study lie in the linguistic analysis of the symbols which are usually interpreted as folk customs and folk objects. However, the symbolism of the objects in national customs causes the development of a symbolic meaning of the respective word that defines these objects.

In this way, many symbols in folk customs become verbal, and the context of the custom creates a foundation for the development of the symbolic meaning.

The verbal symbols analyzed are a «*thread*», a «*ball of twine*», a «*ladder*», a «*bridge*» and a «*cross*». In the national Ukrainian linguistic space, these words have the general semantics of the ‘connection between worlds’.

It is stressed that the symbolic meaning of the (*celestial*) *ladder* has been discovered in the biblical context. This is also relevant for the clarification of the subject of continuity in the development of the symbolic meanings, which are also documented in the Ukrainian context.

A concrete situation in linguistics and custom creates conditions under which arise symbolic co-meanings that develop in the framework of the same main symbolic archetypical meaning. All analyzed symbols belong to the archetypical ones. That is why they have been also discovered with the same semantics in other languages.

This is the reason why the analysis of such symbols requires not only facts documented in the dictionaries and texts in Ukrainian, but also information about the respective symbol in other linguistic cultures.

It is also pointed out that the *thread* is analyzed as an apotropaic symbol. This word has also been documented linguistically as a symbol of the demarcation line between one’s own world and the world of «others».

Key words: opposition «own» / «someone’s», spatial symbol, symbolic co-meanings.

Вступ. Серед величезної кількості символів, які так чи так функціують в українському мовно-культурному просторі, є ті, які зазвичай ми сприймаємо не як мовні явища, а радше як атрибут чи елемент традиційної обрядовості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Власне вербальні символи рідко стають об’єктом вивчення, здебільшого символи аналізують у контексті обряду, а такі дослідження можуть бути джерельною базою і для мовознавчих студій. Особливу увагу варто звернути на праці, присвячені фіксації обрядової лексики в словниках. Зокрема символічне значення поодиноких слів документують діалектні словники обрядової лексики; весільну лексику середньонадніпрянських говірок досліджує Н. Грозовська, гуцульських – М. Бігусяк, надсянських – Л. Хомчак, східнословобожанських – І. Магрицька, лексику родильного обряду – Т. Тищенко; весільного обряду Бойківщини зі спорадичним виокремленням символічних значень засвідчує Н. Хібеба та ін. Функціонування вербальних символів загалом та розвиток символічних значень вивчає О. Сімович. Вдячним матеріалом для дослідників символів стають записи діалектного мовлення, що часто відтворюють давні та сучасні обряди й народні вірування, у яких збережено фрагменти архаїчних уявлень про світ та людину в ньому. Для науковця, який

вивчає функціонування винятково вербальних символів, найбільшою проблемою було й залишається виокремити саме слова-символи, адже вони завжди будуть вторинними щодо обрядових. Окрім цього, виникає логічне запитання: чи можна вважати *вербальним* символом названий у потоці спонтанного мовлення обрядовий символ? Утім, засвідчений у тексті такий символ стає мовним фактом і може навіть частково втрачати зв'язок з обрядом, що відтак стає пресупозицією, тим комплексом знань, на ґрунті яких розвивається символічне значення безпосередньо в слові. Відповідно **метою** статті став аналіз тих вербальних символів, що відомі передусім як обрядові. Їх, зокрема, фіксують записи текстів спонтанного мовлення, у яких сучасні респонденти рідко кваліфікують навіть самі ці реалії як символічні (завжди як обрядові), пояснюючи часом тільки їхні функції в обряді чи поза ним. Визначальними **методами** дослідження стали описовий, компонентний, текстологічний.

Виклад основного змісту. Ідея написати окрему статтю, присвячену фіксації символічного значення слова *нитка*, виникла доволі спонтанно – під впливом виявленого у книзі Буття виразного вербального символу (*небесна*) **драбина**: *Дійшов він [Яків] на місце й заночував там, бо зайшло сонце. Він взяв камінь з-поміж каміння, яке було на місці, поклав собі під голову та й ліг (спати) на цьому місці. І сниться йому, що ось драбина спирається об землю, а вершиком сягає неба, і оце ангели ступають по ній вгору й сходять наниз. А над нею стояв Господь і мовив: «Я – Господь, Бог Авраама, твого батька, і Бог Ісаака. Землю, що на ній ти лежиш, я дам тобі і твоєму потомству...» ...Коли ж Яків прокинувся зо сну свого, то промовив: «Направду, Господь є на цьому місці, а я не знав». І злякався він і каже: «Яке страшне це місце! Це ніщо інше, як дім Божий, і це ворота небесні!» Рано-вранці встав Яків, узяв **камінь**, що його був поклав собі під голову, і поставив його як **стовп** та й налив олії вгорі його...Тоді Яків пообіцявся, кажучи: «...**камінь** цей, що його я поставив як **стовп**, буде дім Божий...» (Буття 28, с. 10 – 22); Там поставив він жертовник і назвав це місце Бетел, бо там з'явився йому Бог (Буття 35, с. 7); пор. Бетел 'дім Божий'. Саме місце з цією назвою після Єрусалиму друге за частотою фіксації в Біблії: там Авраам, а згодом і Яків споруджують жертовник (вівтар) Господеві (Буття 12, 8; Буття 35, с. 1 – 15). У цьому та в інших контекстах бачимо зближення семантики **драбина** – **стовп**: І на цьому місці, на якому він говорив з ним, поставив Яків **стовп** а й вилив на нього вина в жертву та наляв на нього олії. І назвав Яків це місце, де говорив з ним Бог, Бет-Ел (Буття 35, с. 14 – 15).*

Така увага до біблійних текстів не випадкова, адже, як виявилось, в українській мовно-фольклорній картині світу символи **драбина** (*сходи*), **нитка**, **стовп**, **хрест**, **церква**, **камінь**, **стіл** та ін., дуже вірогідно, пов'язані з тими давніми контекстами, що слугували формуванню семантичної структури вербальних символів. Ці символи вважають

архетипними, або світовими, адже вони функціують практично в усіх культурах із близькими значеннями. Зрештою, архетип виявляється, зокрема, і тим, що навіть незнання цих, здавалося б, підставових контекстів, не означатиме, що у свідомості представників різномовних культур не актуалізуватиметься ця семантика. Можна не бути християнином, не бути обізнаним у світовій міфології, однак підсвідомо вбачати у *драбині*, *нитці* і под. близьке символічне значення. Тим паче, що визнання того, що в якій-небудь національно-мовній культурі *драбину* кваліфікують навіть поза писемно зафіксованим текстом як символ, передбачає функціонування відповідного на його позначення й вербального символу чи символів (МНМ, т. 2, с. 50 – 51), причому семантику для таких слів можемо вивести на підставі не тлумачних словників, а навіть енциклопедичних.

Книги Святого Письма не раз нав'язують до цього місця в тексті, водночас зближуючи різні поняття, наприклад, *ворота-драбина* (*Ходіть, ходіть у ворота, рівняйте народові дорогу, насипайте, насипайте шлях, очистіть його від каміння* (Ісаї 62, с. 10)). Отже, словосполучення *драбина до неба*, яке фіксуємо як вербальний символ, має значення 'вертикальний зв'язок небесного перебування Бога із земним місцем Його перебування', що, зрештою, як мислиться, могло розвинути в 'Божа всеприсутність'. Це розгорнута ідея *світової осі*, тож не дивно, що чимало символів світового дерева, до яких належать – серед іншого – й аналізовані символи *драбини*, *сходи* та под., також мають символічне значення 'світова вісь'. У Новому Заповіті Син Людський є символічним місцем Божої присутності на землі, що вербально виявляється в таких контекстах, інтертекстуально пов'язаних із цитованим вище старозавітним: *І сказав до нього: «Істинно, істинно кажу вам: Побачите небеса відкриті, й ангелів Божих, як висходять та сходять на Сина Чоловічого»* (Йоан 2, с. 51). Символічний зв'язок архетипів опозиції *верх – низ* реалізовано також у дієслівних конструкціях з дієсловами *ввійти / зійти*: *Ніхто не ввійшов у небо, крім того, хто зійшов з неба: Син Чоловічий!* (Йоан 3, с. 13); пор.: *сходи*, як зазначає М. Еліаде, «головний символ переходу з одного способу буття в інший... Саме тому сходження символізує... й смерть» (Еліаде, 2001, с. 209).

Водночас реалізовано також ідею *світової гори*, або, як традиційно визначаємо, *гори* як символу світової осі, символу зв'язку неба та землі (*А Мойсей вийшов до Бога. І заговорив Господь голосно з гори до нього: «Так скажеш домові Якова, і об'явиши синам Ізраїля...»* (Вихід 19, с. 3)), як символу Божої присутності, часто пов'язаного з архетипним символом *вогонь* і поняттям *верх* (та опозицією *низ*) (*Вивів Мойсей людей до Бога з табору, і стали вони під горою. Гора ж Синай уся димувала від того, що Господь у полум'ї спустився на неї. І піднімався той дим, мов кіптява з горна, а вся гора стрясалася вельми... Господь спустився на Синай-гору, на вершину гори, і покликав Мойсея на верх гори, і піднявся Мойсей та далі* (Вихід 19, с. 16 – 25; а також 9, 15);

Ви приступили тоді та й поставали під горою; а гора палала полум'ям аж під саме небо. ...І промовив до вас Господь із полум'я (Второзаконня 4, с. 11 – 12; а також див, напр.: Псалми 24 та ін.)); пор. **вогонь** ‘верх’, ‘світова вісь’.

Ці контексти виразно свідчать, що вербальні символи **драбина**, **камінь**, **стовп**, **гора**, **вогонь** формувалися як символи зв'язку землі та неба, шляху до неба. Цілком можливо, що саме ці знання, ці контексти стали пресупозицією формування відповідних символічних значень і поза християнською традицією. До того ж це яскравий приклад тих архетипних вербальних символів, що зберегли зв'язок зі своїм архетипом, адже чимало таких символів цей зв'язок майже втратили (більшість назв дерев у фольклорно-мовній картині світу мало нав'язують до архетипу **дерево** ‘світова вісь, центр світу’).

В українській народній культурі й відповідно в національно-мовній картині світу **драбина** також символізує вертикаль, шлях угору та шлях між світами, нижнім і верхнім, небесним і земним (пор.: СД, 3, с. 100 – 101). Зазначимо, що символ реалізується і як речовий, і як вербальний, однак поза обрядовим контекстом слово втрачає символічне значення та функціонує з номінативним значенням чи обрядовим: пор. у контексті весільного обряду **драбина** ‘драбина, якою представники роду молодої перегороджують дорогу весільному поїзду молодого з метою отримати викуп’ (Магрицька, 2003, с. 50), очевидно, має амбівалентні символічні значення (на жаль, уже почасти втрачені у свідомості сучасних мовців): ‘ініціація’, ‘межа світу дівчини-нареченої та парубка-нареченого’, тобто двох світів, «свого» і «чужого», і водночас їхній зв'язок. Як бачимо, символічні значення реалії та слова, хоча й розвиваються в одному напрямі, проте не тотожні.

У смт Борівське Луганської обл. досі випікають на сороковий день по Великодню **лєсенкі с костиліками**, обов'язковий атрибут святкування Вознесіння Христового, вірячи, що вони допомагають Христові дістатися на небо, «щоб приготувати там місце для нас і сісти праворуч Бога Отця» (Вознесіння); пор.: **драбинкі**, *мн. обряд.* ‘вид печива, яке печуть на Вознесіння’, більше інформації про символічний аспект маємо в цитаті: *На Возн'є^лс'єн'їє не^лч'ут' драбин^лки / посл'є Паски шєс'т' не^лд'їл' / по^лтом кажут' / шо возн'є^лсис'а Господ'ї на н'єб'є^лса / і не^лкли о^лце драбин^лки / п^лросто о^лтак драбино^лйу ви^лложували / і во^лно спє^лч'єц':а і ха^лроше / ну во^лно ж з^лдобне / їак і паска / з^лвалис' драбин^лки* (СУСГ, с. 104), а також **лєсенки**, *обряд.* ‘вид печива, яке готують на Вознесіння’ (Там само, с. 193). Отже, вербальні символи **лєсенкі** (**лєсенки**) (**с костиліками**) / **драбинки** поєднують у семантичній структурі обрядове ‘прямокутний або круглий пиріг зі шматочками тіста у формі «лєсенок» та розташованого поряд шматочка тіста у вигляді «костиліка» та символічні – ‘шлях до неба’, ‘зв'язок земного та небесного буття’ – значення. Водночас у семантичній структурі цих символів актуалізується семантика ‘світове дерево’.

Уважають, що, випікаючи такі пироги, кожна родина проводить Христа на небо, а за допомогою *костиліка* Він пересувається цими *лесенками*; пор. також: *Нема тії драбини, щоб до неба достала* (Номис, с. 28).

Сходи та **драбина** – як утілені, а в нашому випадкові вербалізовані ідеї *світового дерева* – символізують також зв'язок трьох світів, при тім початок сходів може символізувати земний, а не підземний, як видається на перший погляд, світ. Своєрідними «варіантами» *сходів* / *драбини* можуть бути *нитки* (*нитка*), *стебла*, *дерево*, *хрест* та ін. Окреслена семантика реалізується ще в одному символі, передусім речовому, однак символічне значення розвивається й у словах *вервечка*, *чотки*: наддніпр. *Візьмімо ж зараз, дорогі во Христі, свої вервечки, ці сходи якими ми у своїх молитвах кожного дня ідемо в молитвах до неба, єднаємося з Господом нашим, Ісусом Христом* (ЗА).

Зауважимо, що **драбина** та **нитка** належать до різних текстових парадигм: **небесна драбина** як символ дороги до неба засвідчено передусім у текстах релігійного змісту, як варіант – у народних казках, рідше у фольклорі, натомість *нитка*¹ функціює переважно як невербальний символ, обрядовий контекст якого, безперечно, вплинув і на формування семантики слова із символічним значенням: *нитка*, *пряжа* та ін., що реалізуються із символічними значеннями 'життя, існування', 'призначення людини; доля', а отже, у семантичній структурі слів розвиваються символічні співзначення 'єднання неба та землі', відповідно 'шлях до «того» світу'; 'вісь світу', це своєрідні символи світового дерева. Відомо, що *нитка* функціює як символ у весільних обрядових та обрядово-вербальних контекстах, поширена в родинному й поховальному обрядах. Водночас записи діалектного мовлення дають підстави кваліфікувати *нитку* таки як вербальний символ, семантика якого, звичайно ж, є вторинною щодо обрядового контексту.

На відміну від символу **драбина** в старозавітному цитованому тексті, *нитку* не засвідчено в канонічних текстах, окрім хіба одного випадку, коли слово є не символом, а радше знаком первородства (Буття 38, с. 27 – 30), тим не менше, усе, що в народній свідомості асоціюється з «магічним» використанням та, урешті, реалізується вербально чи візуалізовано, викликає слушну критику священників і практикуючих християн. Адже якщо навіть не заглиблюватися в язичництво (вважають, вона пов'язана з Ваалом (ЧН)), зв'язок *нитки* (*червоної нитки*) з апотропейними властивостями суперечить християнським канонам. Однак часто символ та розвиток його значення перебувають у площині профанного, примітивного, народного мислення, до того ж віддавна є мовним фактом і мають не одне століття традицій народного обрядового та мовного вжитку: – *Ти чо, чого так до церкви рідко ходиш? – Каждый раз, як іду з малим, його все вікають, вже і нитку червону на руку*

¹ Невербальні символи, символи-речі / речові символи, поняття подано курсивом. Вербальні символи виділено напівжирним шрифтом і курсивом.

*повязала, але десь на причасті..., а Павлик починає несамовито позіхати. Дома сірники скидала аж (ЗА); Ёйа/зати ди/тин'і і поро/д'іл'і че"р/вону /нитку на /руку (Тищенко, 2014, с. 299). Не втрачає цієї семантики слово і в наступному записі: *Моя сестра ніколи не чіпає червоної нитки малій на руку-ногу, аж страшно, дитині місяць тільки, а вона тягає її всюди за собою, вчора на весіллі була з нею, таке манюне!* (ЗА).*

З огляду на те, що *нитка* була своєрідним «маркером», знаком чогось, припускаємо, її можна кваліфікувати в парадигмі «свого» / «чужого» світу; пор. у християнстві народну традицію обв'язувати руку червоною ниткою священники кваліфікують як знак належності темним силам. У семантичній структурі слова розвивається значення, зокрема зумовлене сполучуваністю символу: словосполучення *перев'язати / зв'язати ниткою / волічкою / мотузкою* 'відмежування від усього злого, від болю, поганого впливу', що пов'язано також із ще одним архетипом – *коло*, вербалізатори якого функціують із загальним домінантним символічним значенням 'замкненість, упорядкованість'. Це, наприклад, репрезентують наддністрянські говірки поза конкретним обрядовим контекстом: *Такі, зна'ш, бородавки маленькі, ну, не бородавки, а ... як то сі називає... на ніжці такі? – Папіломи? – Во-во, так мудро, піпіломи. То її треба так-о: взяти нитку червону, таку, що шиють нею, або воуянну, обв'язати, опкрутити навколо тої головки. І так рóbеши дев'ять вузлів навколо головки тої...бородавки і за кожним разом мовиши «Оченаш». А але ма'ш думати за то. – За що? – За ті бородавки думати, як в'ни засихають. І потому вони зовсім зсохнут і відпадут* (ЗА). У контексті східноpodільського родильного обряду виявлено слово *нитки* зі значенням 'нитки, які використовували з магічною метою для того, щоб народжувались дівчата': *Під мат'рац к'лали нит'ки* (Тищенко, 2014, с. 94); пор.: *нитка з голкою* 'нитка з голкою, які використовували для визначення статі майбутньої дитини' ('маркованість'): *Ко/лис' д'і'учата га/дали на /руку / к'лали /руку дого/ри до/лон'ойу і б'рали /нитку з голкою/ і ўпро/доўж п'ідн'і/мали і опу/скали над:о/лон'ойу / і по/казували / чи /буде х'лопчик / чи /буде /д'і'учинка / а во/на по/казувала / йак'шо х'лопчик / то /гоїдалас'а ўпро/доўж / а йак'шо /д'і'учинка / то во/на круг ро/била / а йак'шо ни /має д'і/теї / то /голка с'тала / йак у/копана і н'і с' /места / о/дин раз п'ідн'ала* (Там само, с. 93). Водночас у родильному обряді як оберіг використовували червону нитку: *нитка чирвона* 'нитка червоного кольору, яку зав'язують дитині чи породіллі на зап'ясті, щоб їм не наврочили': *Самий пи'р'ід /менше по/казувати / а/бо шос' ч'ін'л'ати / чи на /л'ул'ку / чи на /руку / чир'вону /нитку / ка/зали / шо по/гане / щоб ни наўрочити / а/бо /мама ўд'і/вала роспа/шонку на/вivor'it* (Там само, с. 297). Слід також зважити, що червоний – атрибут багатьох предметів, які, за віруваннями, начебто «захищають» від нечистої сили: червона нитка, що взагалі має дуже широкий спектр символічних значень (див. Копалинский, 2002, с. 130 – 132). Червоний

робить предмет причетним до хтонічного («іншого») світу; напр., *червона нитка* від вроків, пор. також: *червона волічка*, що також у родильному обряді виконує захисну, оберегову функцію; зав'язування худобі та ін., що символізує відмежування від «чужого» світу. Червоною китайкою накривали загиблих військових (Іларіон Митрополит, 1994, с. 257). У поховальному обряді на Поліссі *червона нитка* або *стрічка* є деталлю, колір якої протиставлений білому кольорові одягу, щоб зміцнити межу між життям і смертю (див.: Конобродська, 2007, с. 282). Саме тому семантика символів *червоний* і *нитка* (*волічка*, *мотузка* та под.) накладається, підсилюючи одна одну, чимало текстів зафіксувало ціле «гроно» символів, що поза конкретним контекстом можуть мати розгалужену семантику та не обмежуються символікою «обереговости» ('відмежування').

У с. Присліп Міжгірського р-ну Хустського р-ну Закарпатської обл. виявлено, що різдвяний хліб *карачун* дівчина або парубок обв'язують мотузкою із льону й коноплі, усередину встромляючи стеблинку вівса, щоби мати «дівку / легіня як чічку» (Кісь, Маєрчик, 2007, с. 461).

Відтак ця обрядова семантика могла дати поштовх розвиткові символічного значення, що, як і в словосполученні *заплітувати волічку*, в обряді випікання великоднього хліба – паски – символізує спроби відмежуватися від «злого» світу: *Заким упече ся паска, зав'язує таздиня волічкою ножиці, перев'язує нею на вхрест стіл по дошці, а під нею зав'язує гудз [...]. Волічку, якою був перев'язаний стіл, перериває дівка в волочівний понеділок і заплітує її у кіску, аби її ніхто не урік; у кого нема дівчини, там таздиня перев'язує тою волічкою хвіст корови, як вигонить у полонину, аби як корова уположить ся; се на те, аби «неврічлива» була* (Шухевич, 4, с. 231 – 232); пор. гуц. *волічка* 'червона нитка як оберіг від вроків': *Прив'яжи собі на руку волічку, аби тя ни наўрочили* (ГС, с. 159); наддністр. *волічка*, *нитка* 'тс.'. Намагаючись розмежувати символ-річ та вербальний символ, визначимо, що *нитка* й под. не символізують оберегів, у віруваннях мовців вони є оберегами, виконують таку функцію. Натомість, формулюючи символічне значення слова, визначаємо його як 'відмежування «свого» світу від «чужого» світу'. І це важливо розуміти під час формулювання семантики символу в словниках.

Сприйняття обрядової *нитки-речі* як оберега сприяє появі в семантичній структурі відповідних вербальних символів значень 'відмежованість, відокремленість «свого» світу від «чужого»; захист від злого', які розвиваються також у дієсловах на кшталт *підперезувати*, *обв'язувати*, що активно функціують в українському просторі із символічним значенням, окрім цього, обрядове призначення *нитки* як оберега зближує семантику слів-символів *нитка* та *пояс*. Зважмо-таки, що в національно-мовному просторі слово *нитка* як символ активніше функціює, на відміну від *пояс*, обрядовий контекст якого переважає над вербальним; пор.: бойк. *Як бола я, мамко, знала,*

що люблю Микола, То бола-м ся упасала (упасати, впасати ‘підв’язувати або опоясувати ременем або поясом’ (Матіїв, 2013, с. 333)) **партичков** довкола (Там само); пор. *партичка* ‘вузька смужка якої-небудь тканини, що використовується як прикраса; стрічка’ (Там само); гуц. *Кажут, як у вечір скачут коло хати карапані, то аби узеу глу и нитку, и зловиу одну, та аби перешиу глоу крузь ню и прикигнуу нитку, то відтак як болит шия чоловіка, то аби обвезау шию тоу ниткою, то зараз перестане боліти* (Онищук, 1909, с. 36 – 37). Відповідно в контексті обряду словосполучення на кшталт **розв’язати (пояс, вузол, нитку), розперезатися, розплітати (волосся), розплітатися** реалізують символічне значення ‘порушення замкненого, «свого», захищеного простору; небезпека’, а символічні дії **заперезати** і протилежна – **розперезати**, ознака **розперезаний** – пов’язані відповідно із символізмом **кола, вузла** та з його розірванням, тобто з порушенням замкненого простору (пор. гуц.: *Дрехавій жінці по злогох, – розперезаний ни можна ити на двір, бо может її шош підвісти так, шо з того и у гріб может піти* (ГК, с. 41)). Природна амбівалентність символу виявляється й у розвитку ще одного його значення: ‘полегшення переходу в «інший» світ (у світ парубка – про наречену; у світ матері – про новонародженого; у світ мертвих – про покійного): бойк. *Стараєця друшка молодой непомітно узаді пояс украсти, щоб вона легко діти родила* (Зап. Н. Хібеби), коли семантика розперезування, зняття **пояса** реалізується у слові **украсти** (пор. **украсти клубочок**) і под.

Припускаємо, поширене в обрядовому контексті – неапотропейне – символічне значення слова **нитка** ‘зв’язок «цього» світу, світу живих, і «того» світу, світу мертвих’ є одним із первинних, архетипних. А це передбачає, що символічна семантика буде так чи так виявлятися на всьому мовному просторі й розвиватися в межах домінантного символічного значення, що зближує слово **нитка** із символом **драбина (небесна драбина)**, – ‘світове дерево’. Зокрема аналіз різноманітних джерел дав підстави виокремити архетипні значення символу **нитка** ‘зв’язок «верх» та «низ», неба та землі, небесного та земного’: ‘вісь світу’, ‘дорога до (пі)знання’, ‘зв’язок із якими-небудь основами, матеріального світу з небом, із Космосом’ (див., наприклад: Копалинский, 2002, с. 130; Керлот, 1994, с. 339 та ін.). Очевидно, що з цією семантикою архетипу пов’язана **свята нитка**, що в індійській традиції називає ‘потрійну скручену бавовняну нитку, яку носять члени найвищих каст, яку гуру передає парубкові під час церемонії ініціації, що відбувається між 8 та 12 роком життя’ (див. Korpaliński, 1985, p. 1159). Водночас «мотузка [варіант – **нитка**. – С.О.] – це не лише вірцевий спосіб сполучення Неба і Землі; вона також ключовий образ ... буття і долі людини» (Еліаде, 2001, с. 439).

Як бачимо, розвиток семантики вербального символу **нитка** на українському мовному ґрунті зумовлений не так міфологічними уявленнями, як радше функцією символічного предмета в обряді.

Зокрема на Лемківщині до труни небіжчика вкладали *воскований шнурок*, «шоби небіжчик виліз по ній скоро з гробу, як буде ставати на суд» (Свенціцький, Гнатюк, с. 206); пор. згаданий символ *лєсенка с костиліком*.

Звідси, *клубочок <ниток>* ‘клубок ниток, який у казках вказує дорогу до світу померлих, або до світу ненароджених, або до родичів’ (пор., напр.: Івановська, 2009, с. 446 – 447) фіксуємо як символ у народних казках, у колискових: *Ой ну, люлю, коточок, // Украв в баби клубочок; Украв у баби клубочок // Та й одніс у садочок* (Там само). Словосполучення *украсти клубочок, клубочок однести у садочок* розкривають ідею неможливості повороту в локус мертвих чи ненароджених; пор. *сад, садочок* ‘«свій» світ, захищений простір’.

Асоціативне зближення *верх – низ* пов’язане з тим, зокрема, що в народних уявленнях небесний світ – місце, куди йдуть душі померлих, а це, своєю чергою, відображено в мовленні діалектоносіїв; пор. надсян. *нитка, нитка поперек трумна, нитка до неба* ‘зв’язок «цього» світу, світу живих, і «того» світу, світу мертвих’, ‘шлях до неба’: *В нас шо перше в трумні мало бути, – нїтка. Ляна нїтка поперек трумна, як трупа кладут, то казали шо то до неба, шо то зв’язок з небом. Нитка до неба, по тім нїтці підє до неба* (Зап. Л. Хомчак²); пор. *нитка* або *прут* як ‘мірка для копання ями на кладовищі’; *Свячєне зїля кладут і нїтку дають так без труну, так посердїні труни... хрест робили з нїткі. Труна їи навздбвж, а напівпєрек дають нїтку* (Зап. Л. Хомчак); пор. *хрест* як символ зв’язку неба і землі; зв’язку «цього» і «того» світів. *Говорять, що по смерти душа летить аж на (!) там де земля кінчить ся, а небо починає ся. Між землею і н[ебом гли]бока пропасть, а через ту пропасть перекинена кладка так як ниточка. То душа мусить іти по тій кладці Отжеж як в Бога щаслива, то перейде так як павук по павутині, а коли...то зараз із тої кладки впаде і полетить просто в безодню* (Франко, 1898, с. 163).

На Гуцульщині поширені віщування смерті, що сприяють актуалізації символічного значення у словосполученнях *довга нитка / маленька нитка (ниточка)*: як шиють сорочку або який-небудь інший одяг і залишається довга нитка, «то тот, кому си шиє, має бути довговічний, шє буде довго жити. А єк лишєтци маленька ниточка, або й ніраз ни лишєтци, то то тни є довговічний, на чїю руч шито. Мусит скоро вмерти» (Шекерик-Доників, 2009, с. 154).

Невипадково, цією семантикою символ *нитка* зближується й з іншими символами: *дорога* (пор.: зхполіс. *дурога* функціонує зі значенням ‘дорога’ та ‘недолік на полотні через порвану нитку основи’ (Аркушин, т. 1, с. 148)), *дерево* (чималий перелік вербальних символів

² Авторка висловлює щиру подяку Лесі Хомчак та Наталії Хібебі за надані матеріали – записи діалектного мовлення – та дозвіл їх використовувати; експедиційні матеріали зберігаються в приватному архіві Л.Х та Н.Х.

на позначення назв дерев), **хрест**, **міст**, **кладка**, **лавка**, **дощечка**, які мають спільне архетипне значення 'зв'язок неба із землею; небесний міст' та ін. Небесний міст, що в суті речі пов'язує небо із землею, також є своєрідним виявом *дерева життя*. Це шлях через межу, заповідну границю, місце зустрічі (інколи поєдинку) людини і «потойбічної» магічної сили. Він може проєктуватися як у вертикальній площині 'зв'язок небесного та земного', так і в горизонтальній 'зв'язок «свого» і «чужого» світів, напр., світу дівчини та парубка, нареченої та нареченого' (Рукопис); напр.: *Коло **мостонька** нова корчмонька. Гой, дай, Боже! А коло неї коники вь ненѣ, Одинѣ ми коникѣ найворонѣйшій, До него хлопець найприборнѣйшій, Бересь ѣхати вь горы по дѣвку, Она жь до него переказала: «Коня не томи, людей не труди, Бо я жь до тебе сама прилену, По надѣ селенько чорновѣ хмароньковѣ, На подвѣренько дробнымѣ дождикомѣ, Ой, а до сѣней сомѣ ластовою, Ой, а до хаты чомѣ невѣстою. Ой нене, нене, навчи жь ты мене, Золото сновати, а сребро ткати». А за симѣ словомѣ бувай намѣ здорова, Бувай здорова, кгречная панно, Вйнчѣмо ти щастѣемѣ здоровѣемѣ, Щастѣемѣ, здоровѣемѣ, доленокѣ добровѣ Вѣночкомѣ яснымѣ, дѣвчатемѣ краснымѣ* (Головацький, 1878, с. 611); *Коло млына яворина, коло млына **кладка**: Я зь немилымѣ говорила, аза милымѣ гадка* (Там само, с. 326); *Ой у полѣ рѣчка, черезь рѣчку **кладка**: Не покидай, мѣй миленькій, не казала мамка!* (Там само, с. 370); пор. також бойк.: *Чірис тоту поточину **лаўка** **смерекова**, любиў би-м тя дѣучиною, коби-с не стрикова* (Онишкевич, 1984, т. 2, с. 126). Ідея символічного 'зв'язку двох світів', закладена в семантиці символу **нитка**, розвивається, а в семантичній структурі слова **нитка** (словосполучення **жива нитка**) з'являється символічне значення 'зміна соціального статусу – перехід дівчини / парубка до стану одружених', пор. бойк.: *Та усі, шо були у молодой. Їхау пропій і брали **живу нитку**, шось такє приуїезували, аби ніхто не видіу, аби ся тєгнуло, аби там ся діукє віддавали* (Зап. Н. Хібеби); гуц.: *За той час бере «стариня» молодих (оба тати і обі мами) молоду і ведуть її до комори. Переступаючи поріг комори, заграє музикант у скрипку сумної, «від чого молода найбільше плаче, їй жьиль, що уплітки пускає а не знає, яку дружину має!» Скоро почує молодий скрипку, біжить у комору, скрипка перестає грати; молодого обстануть усі, що є у коморі і питають: «Чого тобі треба?» – Він відповідає що небудь та зараз пускає ся до голови молодой, «она тогди плаче, плаче, що аж паде», а князь відтинає зубами «**шварку**» – тоту **нитку**, що тримає бовтиці в уплітках і зараз утікає. Одно з присутних потягне за **нитку**, з неї розсиплять ся бовтиці та заплітки, почім зараз матка зав'язує княгиню у перемітку, верх котрої кладе вінець, в яким княгиня ходить аж до пропою у молодого; вона вже молодиця* (Шухевич, 3, с. 55).

Символічні значення слова та реалії накладаються в замовляннях на кшталт: *Треба выйты до воды у півночы, положыть на воду **кладку**,*

стать на кладку босымы ногамы, трястысь и казать такъ: «Трясу, трясу **кладкою**, **кладка** водою, а вода купыною, а купына чортами, а чорты козакомъ Н, щобы ёго тряслы, та й до мене принесли, до народженної и мольтвяної рабы Божоы дівчыны Марусі» (Чубинський, т. 1, с. 91).

Ще одним виявом семантики вербального символу-архетипу **нитка** є ‘життя, буття, доля’, ‘доля, призначення’ (SS, с. 210), ‘життя, існування, доля’, ‘дорога до пізнання’, ‘утеча’ (Там само, с. 209), ‘життя, призначення, доля’. Порівняймо, давньогр. три мойри (букв. ‘частина’, ‘доля’) – богині долі, їх часто зображують із прядивом та веретенем, вони снують долі людей – нитки: мойра Атропос неминуче наближувала майбутнє, відрізаючи ножицями нитку життя людини. Клото пряла нитку життя, Лакезіз (Лакесис) вимірювала нитку (довжину життя) та визначала долю ще до народження людини (МНМ, т. 2, с. 169). У римлян це були Парцеї (парки), фати (Там само, с. 290, 559), а в скандинавській міфології – Норни, що визначали долю людини під час народження (Там само, с. 226); пор.: **аріаднина нитка** ‘те, що дає правильний напрямок, допомагає знайти правильний шлях за яких-небудь обставин’ (ФСУМ, 2, с. 549), ‘пізнання’, ‘втеча від світу’ (SS, с. 210), **po nitce do kłębka** (wykryć coś, wysłiedzić) ‘iść tropem, kierując się śladami’, **wiszieć na cienkiej nici** ‘być bliskim urwania się, upadki’, por. Damokles; **phrzen.** ‘być bardzo zagrożonym, w wielkim niebezpieczeństwie’ (Kopaliński, 1985, с. 746). Символічне значення **нитка** ‘доля’ реалізоване в пареміях: **тонка нитка швидко рве сі** – про якесь нещастя; **Урвалась му нитка** – урвалося його щастє, успіх (Приповідки, с. 602); сучасні носії надсянських говірок досі переказують від старшого покоління: *То колісь ше казали, з вішильника, шо обв’їзувалисі тим **шнурком**, то казали шо то на щисьтѣи* (Зап. Л. Хомчак), однак навіть у ХХІ ст. розповідають про своїх сучасників: *То йая знāju, шо з вішильника, хтось повісивсі, той **шнурок** обв’язуєцься в талії*, ну шо то чаруют, їм везе, шось зробити таке. А во так вот в нас до Польщі йдуть. Шоб перейти через кордон, ті аво шматкѣи во тіво шо зв’язуют нѣгі і лицє підвѣзуют то берѣт і їм Але пізніши їм то карājuці, пѣтім покоління відпѣдає: *або калікі бѣдѣт або вмирѣти бѣдѣт, або хворіти бѣдѣт* (Зап. Л. Хомчак), – так речі, із якими «контактував» померлий, тобто хтось із «того», іншого світу, мають запевнити – від супротивного – удачу в справах, хоча за це буде розплата. Варто наголосити на подвійній (навіть потрійній) актуалізації семантики символу. В останньому, наприклад, контексті одночасно виражена семантика належності до свого світу й відмежованості від чужого.

Відповідно символічне значення розвивається й у семантично пов’язаних символах: **прясти** функціює із символічними значеннями ‘народження і смерть’, ‘доля людини’; пор. також поза українською мовною картиною світу життя, долю людини репрезентовано як **пряжа**, **нитка** (Копалинський, 2002, с. 130 – 132), відповідно вони символізують

‘життя’; вважають навіть, що семантика слова пов’язана з рослинним світом – зі смертю та воскресінням Бога та ідеєю плодючості (пор.: Символи и знаки, с. 407 – 408). Давність і тяглість символічного змісту засвідчено в пареміях: *на тонку пряде* ‘скоро вмере’ (Номис, с. 172); *обірвати нитку в пряжі* ‘вмерти’ (Там само, с. 346); *ткати на тонку нитку* ‘передчуття смерті’ (Мацюк, 2020, с. 305); *дошивати нитку* ‘доживати життя’; *скільки ниточка не вийся, а прийде кінець* ‘усе має кінець’ (Добролюба, 2010, с. 115); *життя держиться на ниточці* ‘передчуття близької смерті’ (Мацюк, 2020, с. 304), *життя держиться на волоску* ‘тс.’ (Там само, с. 171).

Цілком можливо, що ця семантика розвинулася на ґрунті ‘зв’язок «цього» світу, світу живих, і «того» світу, світу мертвих’.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, можна із цілковитою певністю зазначити, що навіть звичні *обрядові* символи стають *фактом мови*, розвиваються навіть поза обрядовим контекстом, а маючи в основі архетип, збагачують семантичну структуру вербального символу, поєднуючи часто навіть амбівалентні значення, реалізуючи в одній мовній ситуації весь спектр символічних значень. Пропоноване дослідження розпочинає цикл статей, що стануть спробою засвідчити, чи мають шанс обрядові символи функціонувати як вербальні, чи ідентичною буде їхня символіка та, зрештою, чи всі обрядові символи можна вважати вербальними.

Література і джерела

- Аркушин – Аркушин, Г. (2000). Словник західнополіських говірок (Т. 1 – 2). Луцьк : Вежа.
- Буття – Буття. *Святе писмо Старого та Нового Завіту. United Bible Societies*, 1990. С. 3 – 56.
- Вихід – Вихід. *Святе Письмо Старого та Нового Завіту. United Bible Societies*, 1990. С. 57 – 100.
- Вознесіння – Вознесіння: що за свято і навіщо на Луганщині печуть печиво у формі драбинок. URL : <https://vseosvita.ua/library/metodicni-materiali-dla-provedenna-doslidnickih-zanat-z-kulturologiina-temu-tradicia-vipikanna-lesenok-z-kostilikom-407336.html> (дата звернення 20.11.2021).
- Второзаконня – Второзаконня. *Святе писмо Старого та Нового Завіту. United Bible Societies*, 1990. С. 117 – 215.
- ГК – Календар гуцулский на рік 1937. Накладом товариства приятелів Гуцульщини.
- Головацький, Я. (1878). Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси. (Т. 2). Москва, 840 с.
- ГС – Хобзей Н., Сімович, О., Ястремська, Т. & Дидик-Меуш, Г. (2013). Гуцульські світи. Лексикон. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 668 с. (Сер. «Діалектологічна скриня»).

- Добролюба, Г. (2010). Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир, 401 с.
- Еліаде, М. (2001). *Мефістофель і андрогін*. К. : Основи, 570 с.
- ЗА – Записи авторки. Зберігаються у приватному архіві.
- Івановська, О. (2009). Народний поховальний текст: ініціальна специфіка, транзитні смисли. *Вісн. Маріупол. держ. гуманітар. ун-ту. Сер.: Філологія*. 2009. № 2. С. 432 – 450.
- Іларіон Митрополит. (1994). *Дохристиянські вірування українського народу*: іст.-реліг. моногр. К. 424 с.
- Ісаї – Книга пророка Ісаї. *Святе писмо Старого та Нового Завіту. United Bible Societies*, 1990. С. 814 – 868.
- Йоан – Євангеліє від Йоана. *Святе писмо Старого та Нового Завіту. United Bible Societies*, 1990. С. 112 – 144.
- Керлот, Х.Э. (1994). Словарь символов. Москва : REFL-book, 608 с.
- Кісь, Р. & Маєрчик, М. (2007). Аграрна верства архаїчної обрядовості карпатського ареалу. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*: у 4 т. Т. 2. Етнологія та мистецтвознавство. Львів : Ін-т народознавства НАН України. С. 459 – 472.
- Конобродська, В. (2007). Поліський поховальний і поминальний обряди. *Етнолінгвістичні студії*. Житомир, 354 с.
- Копалинский, В. (2002). Словарь символов / пер. с пол. В. Зорина. Калининград : Янтарный сказ, 267 с.
- Магрицька, І. (2003). Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область). Луганськ, 172 с.
- Матіїв, М. (2013). Словник говірок центральної Бойківщини. К. ; Сімферополь : Ната, 602 с.
- Мацюк, З. (2020). Говорити як медок варити. Словник фразеологізмів Західного Полісся та суміжних територій. Луцьк, 688 с.
- МНМ – Мифы народов мира: энцикл. (1991 – 1992). 1 – 2. Москва : Сов. энцикл.
- Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше : зб. О. В. Марковича та інших (2004) / уклад М. Номис. К., 352 с.
- Онишкевич, М. Й. (1984). Словник бойківських говірок. 1 – 2. К.
- Онищук, А. (1909). Матеріали до гуцульської демонології. *Матеріали до української етнології*. Львів, Т. XI.
- Приповідки – Галицько-руські народні приповідки (2006) / зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко: у 3 т. Львів.
- Псалми – Книга поетичних псалмів. *Святе писмо Старого та Нового Завіту. United Bible Societies*, 1990. С. 617 – 704.
- Рукопис – Сімович, О. Словник вербальних символів / зберігається у приватному архіві авторки.
- СД – Славянские древности: этнолингвист. слов. (1995 – 2004) / под ред. Н. И. Толстого. 1 – 3. Москва : Междунар. отношения.
- Свенціцький, Гнатюк – Етнографічний збірник (1912). Видає етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка.

- Т. XXXI – XXXII: І. Свенціцький. Похоронні голосія. В. Гнатюк. Похоронні звичаї й обряди. У Львові. 426 с.
- Символы и знаки – Символы и знаки (2007). Полная энциклопедия символов и знаков. Минск, 608 с.
- СУСГ – Словник українських східнослов'янських говірок (2021) / уклад.: Волошинова М. О., Глуховцева К. Д., Леснова В. В., Ніколаєнко І. О., Терновська Т. П., Ужченко В. Д.; за заг. ред. К. Д. Глуховцевої, та В. В. Леснової. Вид. 2-е, зі змін. й допов. К., 407 с.
- Тищенко, Т. (2014). Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий описи : навч. посіб. Умань, 382 с.
- Франко, І. (1898). Людові вірування на Підгір'ї. *Етнографічний збірник* / вид. Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Т. V. Л. : 3 друк. НТШ. С. 160 – 218.
- ФСУМ – Фразеологічний словник української мови (1993). 1 – 2. К. : Наук. думка, 984 с.
- ЧН – Червона нитка на зап'ясті – символ посвячення Злому. *Місіонар*. URL : <https://misionar.in.ua/publish/doslidzhennia-i-povchannia/chyervona-nitka-na-zap-yasti-simvol-posvyachyennya-zlomu/#> (дата звернення 15.12.2021).
- Чубинський – Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край, снаряженной Императорским Русским Географическимъ Обществомъ. Юго-западный отдѣлъ. Матеріали и изслѣдованія (1872 – 1878) / собр. П. П. Чубинскимъ. 1 – 7. Санкт-Петербург.
- Шекерик-Доників, П. (2009). *Рік у віруваннях гуцулів* : вибр. твори. Верховина : Гуцульщина. 352 с.
- Шухевич – Шухевич В. Гуцульщина. *Матеріали до українсько-руської етнології* (1899 – 1908). 1 – 5. Львів.
- Kopaliński, W. (1985). *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa, 1300 p.
- SS – Słownik symboli (2006) / Oprac. A. Popławska, E. Białek, D. Lech. Kraków.

Стаття надійшла до редакції 20.12.2021 р.

Прийнято до друку 21.12.2021 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Леснова В. В.